

Присутність і метаморфози кіно-ока

Світлана Матвієнко

Hans Ulrich Gumbrecht, *In Praise of Athletic Beauty*, Cambridge, MA: Belknap Press, 2006.

Hans Ulrich Gumbrecht, *Production of Presence: What Meaning Cannot Convey*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2003.

Hans Ulrich Gumbrecht, *Gators in the Bayou. What have we Lost in Disenchantment?* Рукопис.

Ганс Ульрих Гумбрехт зізнається в есеї «Алігатори в затоці. Що ми втратили в розчаруванні?», що хотів би прожити решту років «якомога локальніше». «Локальним» він називає життя, в якому тіло і розум могли б *одночасно* проживати один і той самий досвід; життя, в якому спілкування зі студентами, колегами, близькими було би якомога менше опосередковане медіями; життя, «в якому раціональна логіка дії не змушувала би [його] випереджати самого себе, інакше кажучи, не змушувала би робити телефонні дзвінки заради того, щоб заощадити час для більшої кількості дзвінків...». Гумбрехт в есеї продовжує давню, тривалістю в століття, дискусію довкола глобального розчарування та песимізму, що властиві процесам модерності. Ці настрої, не останньою чергою, були пов'язані зі швидким розвитком технологій, котрі, хоч як це парадоксально, стали водночас утіленням нового *безпосереднього* зв'язку зі світом та загрози остаточної втрати відчуття його, світу, *присутності*.

У короткому огляді праць Вебера, Шпенглера, Гайдегера, Горкгаймера й Адорно Гумбрехт указує, що точка перетину цих різних критичних моделей ХХ століття очевидна: «Кожен із цих авторів демонструє шляхи, якими Раціональність, хай би якою засадничою вона була щодо канонічного та канонічно-позитивного образу західної модерності, таки спричинила нищівні побічні ефекти алієнації, уярмлення та індустріалізованого вбивства». Подібно, живлячися силою резонансу цієї інтелектуальної спадщини, сучасність також не може визначитися поміж «технологічним песимізмом» і «технологічним оптимізмом»: технології внесли в наше життя надто потужні виклики, надто реальні страхи й надто звабливі спокуси. Усе разом – виклики, страхи та спокуси – й пов'язано з досвідами *безпосередності* й *присутності*, а саме з можливостями маніпулювати цими досвідами та їх модифікувати. Інакше кажучи, йдеться про *безпосередність* і *присутність* за «доби механічного відтворення». Повертаючися до Гумбрехтової мрії жити таке життя, в якому тіло і розум могли б *одночасно* проживати той самий досвід, хочу запитати: а чи можливе таке «возз'єднання» сьогодні, коли все

ХХ століття, здається, працювало на розрив цієї єдності? Відповіддю мені стала, власне, найновіша книжка Ганса Ульриха Гумбрехта – відповіддю, яку, між іншим, сам автор не мав наміру давати.

1

«Усе в спорті реальне»... і навіть це означення є проблематичним, оскільки воно таки передбачає можливість фікції.

Ганс Ульрих Гумбрехт,
«Похвала атлетичній красі»

«Похвала атлетичній красі» (2005), що спонукала мене писати цей текст, лише

сторював акцент наявний і в значенні поняття «присутності», яке походить від латинського *prae-esse*, «бути попереду».

На підставі цих понять, згадуючи Античність, Середньовіччя, Новий Час, Модерність, Гумбрехт розрізняє «культури значення» і «культури присутності»: для «культур значення» характерне, по-перше, усвідомлення того, що «кожен елемент знання і кожна репрезентація <...> обов'язково залежатимуть від кута зору»; а по-друге, «перевідкриття людського тіла, а точніше, відчуттів як складової частини спостереження світу». На-

Джесі Овенс встановлює рекорд на Олімпійських іграх у Берліні 1936 року

напозір є ексцентричним підсумком дискусії, яку Гумбрехт започаткував у попередній книжці «Виробництво присутності: Чого не може передати значення» (2003). «Похвалу» написано буквально вслід за нею, влітку 2004-го, а цитований на початку есеї – улітку 2005-го. Ключові поняття дискусії – «виробництво присутності», власне «присутність», «культури значення», «культури присутності» – Гумбрехт запроваджує і ґрунтовно обговорює в найранішій зі згаданих праць.

Він зауважує, що поняття «присутності» стосується не часового, а лише просторового стосунку до об'єктів. Досвідів *присутності* характерна *миттєвість* і *безпосередність*: «Те, що є «присутністю», має бути відчутне на дотик, і це, відповідно, означає, що «присутність» миттєво впливає на людське тіло». Саме ж поняття «виробництва» Гумбрехт виводить від латинського *produsere*, що стосується процесу «винесення вперед» певного об'єкта в просторі. Аналогічний про-

голошуючи опосередкованість його досвіду, Гумбрехт називає цього «спостерігача» «спостерігачем другого порядку». Цитуючи Жака Дериду, Гумбрехт зауважує, що оскільки «епоха знака ніколи не закінчиться», ці «культури» не становлять бінарної опозиції: «всі культури та культурні об'єкти можна проаналізувати як конфігурації й ефектів значення, й ефектів присутності». Адже саме відчуття *присутності* нетривке – воно руйнується, щойно спрацьовує механізм атрибуту значення, а це стається відносно швидко, адже ми наділяємо значенням буквально все – спалах блискавки, запах, дотик. І все-таки, попри потужність цього «механізму», значеннєве поле містить численні розриви, зокрема й спричинені відчуттям *присутності* від спалаху блискавки, запаху чи дотику. І навіть ці розриви майже невлонні, бо ж «присутність і значення завжди з'являються разом, однак завжди перебувають у напрузі».

Гаразд, а що ж тоді «реальне»? І якою мірою поняття «присутності» й «реального» перетинаються? Та й чи перетинаються? Зазначу, що автор приділяє цьому поняттю не надто багато уваги. Немає його і в предметному покажчику «Виробництва присутності». Майже побігом, десь посеред книжки, Гумбрехт, однак, зауважує: «Те, що ми ідентифікуємо як «реальність/реальності», може тільки розумітися як проєкція чи як «конструкція» нашої свідомості <...>, яку причому поділяють усі <...>, і це приводить до висновку, що всі реальності, що їх поділяємо з іншими, є «соціальними конструкціями»».

Як пише Гумбрехт у «Похвалі атлетичній красі», «це лише *гра* можна сказати тільки тоді, коли *гру* вже завершено». Іншими словами, «реальне» – це так званий *common sense*, «соціальна істина» більшого чи меншого масштабу, яку поділяє певна спільнота. Однак «присутність» не має нічого спільного зі смислом. Це радше його руйнація, це відчуття «втрати себе у сфокусованій інтенсивності». Цими словами Пабла Моралеса, що їх Гумбрехт часто згадує в «Похвалі атлетичній красі», найточніше, мабуть, передано те, що він означає терміном «присутність». Моралес, володар трьох золотих медалей із плавання на Олімпійських іграх 1984 та 1992 років, на Стенфордському колоквиумі «Краса атлета» розповів про своє повернення у спорт після того, як не зміг потрапити в Олімпійську команду, а це, безумовно, могло би назавжди покласти край його спортивній кар'єрі. Тоді, власне, у 1988-му він дивився телетрансляцію Олімпіади, і коли камера сфокусувалась на спринтерці Евеліні Ешфорд під час та після бігу – її очі, обличчя, погляд, – він побачив, що вона «розчинена» в інтенсивності події. Раптом він несподівано відчув, що починає схлипувати. Не додивившись трансляції, мусив вийти з кімнати і бук-

вально виплакати на кухні: його співпереживання спринтерчиного досвіду, її «втрати себе у сфокусованій інтенсивності» було надзвичайним. А за чотири роки Моралес повернувся в Олімпійську команду. Іншими словами, поштовх походить не від «усвідомлення» необхідності зробити зусилля, аби повернутися в команду, а радше від потужної емоційної події зрощення з «уже (майже) недоступним», по якому настає не рефлексія, а дія. Словами Гумбрехта, «футболістові не спаде на думку запитати себе, що міг би означити м'яч або що він мусив би з м'ячем робити».

Повернімося, однак, до самої книжки. Кількома словами про структуру: вона складається із десяти частин. Продовжуючи тему «Виробництва присутності», ця робота навіть має незначну кількість повторень, що стосуються обговорення термінів і їх походження. У кожній частині Гумбрехт торкається певного аспекту *естетичної події* спорту, цієї «най-

прекраснішої із маргіналії життя». Ця книжка – наголошує Гумбрехт – найперше про «насолоти споглядання спорту», а отже, про фізичний досвід переживання спортивної події. Інакше кажучи – досвід присутності.

Як я вже згадувала, Гумбрехт робить історичні екскурси в Античність, Середньовіччя, Новий час тощо, але не на те, щоби простежити історію спорту, яка в принципі неможлива, а радше щоби віднайти альтернативні пояснення, які допомогли би з'ясувати, чим спорт є і чим він не є. Скажімо, з грецьких концептів «агон» (чи «змагання») та «арете», який, окрім стратегії змагання, обов'язково передбачає ще й прагнення досконалості виконання, він надає перевагу другому, кажучи, що в практиці спортивних ігор неодмінно присутні обидва елементи – жадання краси та жадання перемоги. Або інша пара – категорії «красивого» та «високого» (предметом дискусії в третій частині книжки є Кантівська

естетика) допомагає усвідомити, що саме «красиве», а не «високе» надається для окреслення естетичного досвіду спостереження спорту, оскільки «красиве» не так обтяжене значенням. Адже в спорті, вважає Гумбрехт, тіло атлета не є позначником.

2

Непрозорим є все, навіть об'єктів. Особливо – об'єктів.

Гайден Вайт, з інтерв'ю «...Дозвіл на користування мовою» (2006)

Окреслюючи поняття «присутності», Гумбрехт робить достатньо виразний акцент на просторовості, а отже, й на *неопосередкованості* і *миттєвості* досвіду *присутності*, «втрати себе у сфокусованій інтенсивності». Саме тому найновіша його книжка, в якій «насолоти споглядання» спорту стосуються здебільшого теле-, а подекуди й радіотрансляцій, може здатися пара-

Привертає увагу недостатньо опрацьована у вітчизняній історіографії «жіноча історія», яка в монографії охоплює 1780–1790-ті роки й обіймає дві лінії (переважно на основі матеріалів кримінальних справ із повітових судів Харківського намісництва). Перша – вивчення особливостей жіночого вбрання з огляду на його атрибутивні, ідентифікаційні функції, а також у контексті модерних і традиційних впливів. У другій предметом авторського зацікавлення є особливості жіночої девіантної (переважно злочинної) поведінки в умовах зіткнення модернізаційної політики російського уряду та української традиційної звичаєвості. Важливими для діяхронічного відтворення стилю поведінки виявляються студії сімейних стосунків між чоловіком та жінкою (причину жіночих злочинів автор убаचाє саме в «чоловічому чиннику»), а також проявів тілесності (Маслійчук у певному розумінні наближається до сфер реконструювання суспільної пам'яті через тілесні практики, що їх задає, наприклад, Пол Конертон).

Загалом праця прикметна не тільки увагою до точності джерел, а й розглядом історичних подій із позиції відстороненого – у Веберовому розумінні – дослідника: політико-ідеологічні аспекти подій чи то діяльності персоналії не вилучено з аналізу, ба більше, Маслійчук обережно й коректно залучає до своїх розвідок різні виміри соціальної історії як тла аналізованого; тоді як емоційно zaangażовані, невиважені й оцінкові судження практично вилучено з тексту. Показовим у цьому сенсі є матеріал «AL-TERA PATRIA. Нотатки про діяльність Івана Сірка на Слобідській Україні» – критичне, проте не критиканське, обговорення низки історико-культурних мітологем.

Важливо відзначити, що Володимир Маслійчук вдалося уникнути поширення своїх висновків на все українське суспільство, спеціально обговоривши ті обмеження, що існують для відповідних екстраполяцій. Він також не давав однозначних оцінок тим гранично неоднозначним процесам, перебіг яких можна відстежити за наявними історичними джерелами.

Щоправда, таки є один прикрий момент: «зібрано» книжку так, що за першого ж читання вона просто розсіпається на окремі аркуші.

Світлана Хутка

доксальною. Приклади можна легко знайти, розгорнувши книжку навіть навмання. І ось парадокс: складається враження, що для Гумбрехта реальний досвід споглядання спортивної гри рівноцінний досвідові споглядання її медіатрансляції. Це спонукало мене на подальші роздуми та висновки.

Референційним пунктом праці є Олімпійські ігри 1936 року в Берліні, зрозуміло, за документальним фільмом Лені Рифеншталь. Гумбрехт зосереджується на постаті бігуна Джесі Овенса (як його представлено у відомій стрічці): «Коли Джесі Овенс біжить і без зусиль перемагає, він перетворюється на божественну легкість. На його обличчі не видно гордощів, воно радше здивоване, можливо, навіть трохи присоромлене через ту надзвичайну силу, що, здається, просто несе його – і ще воно, звісно, безконечно приваблює». Зрозуміло, емоції на Овенсовому обличчі зафіксувала камера Рифеншталь. Зрозуміло, їх послідовність – вигадана й упорядкована. Зрозуміло, кожен глядач побачить у фільмі щось інше. Однак також зрозуміло, що загалом ці досвіди полягає в тому, що монтажна техніка цієї режисерки спричинила такий вплив на сприйняття спорту протягом усього ХХ століття, що її впевнено можна назвати *режисером самого бачення спортивних ігор*.

Цікаво, що коли Гумбрехт аналізує досвіди перебування в натовпі на стадіоні, він указує, що тотальність натовпу, який поглинає, подекуди компенсує невиразність «картинки» через відстань, що, на мою думку, дає змогу порівняти функцію натовпу з функцією медіума. Зважаючи на знаність цієї стрічки та її вплив щодо візуального представлення спорту, виникає питання про те, а чи не «кадри з фільму Лені Рифеншталь» продукує уява за умов обмеженості досвіду бачення гри в натовпі стадіону? Чи не стає кіно- та згодом відеомедіум домінантним (порівняно із реальним досвідом) у процесі сприйняття й тоді, коли візуальна подія цілком доступна зорові? Я свідомо складності цих запитань і не намагатимуся відповідати на них тут і тепер. Проте я свідомо й того, що ці запитання слухні в контексті сучасної філософії масмедій. Тут хочу продемонструвати таке: мене цікавить сам дискурс цих декількох праць Ганса Ульриха Гумбрехта і конфлікт, що, як мені здається, виникає в межах цього дискурсу.

По-перше, треба віддати належне авторові: наприкінці книжки він звертає увагу на роль медій у сприйнятті спорту. Його інтерпретація досить цікава. За Гумбрехтом, «радіо й телебачення породили тенденцію до аналітичнішого ставлення слухачів і глядачів» до спортивної гри чи спортивного перформенсу. Він указує, що саме таке враження аналізу створюють технічні можливості повторення перегляду чи вповільнення запису. Водночас, майже всупереч собі, він стверджує, що медіатрансляція уможливує *ілюзію занурення у гру*, на відміну від безпосереднього досвіду на стадіоні, де глядач перебуває в оточенні інших уболівальників. Навпроти ж телевізора, навіть коли навколо є інші глядачі, він здебільшого переживає подію на-

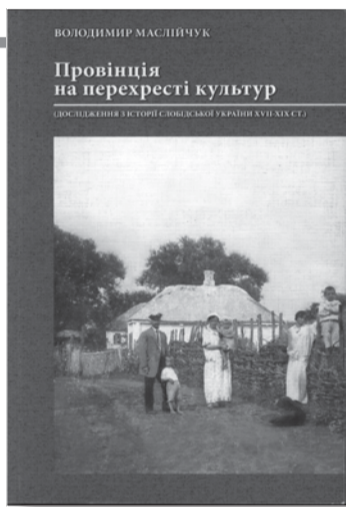
одинці, що робить досвід достатньо інтенсивним. Ба більше, Гумбрехт не лише раптово згадує про особливе сприйняття спорту, уможливлене новими технологіями; несподівано, вже на завершення книжки, він, власне, наголошує, що реальний досвід і досвід медіатрансляції «є просто двома дивовижно різними та рівноцінно легітимними формами дозвілля». Він також нагадує, що сам надає перевагу таки просторові стадіону, що, очевидно, й спричинило його розмірковування про феномен спорту й відчуття *присутності*, яке забарвлює досвід цих подій.

Цікаво, що Гумбрехт головню апелює до «історично» відомих ігор, атлетів і перформенсів. Іншими словами, він звертається до медія-подій, які «завжди з нами», навіть на стадіоні. А отже, реальний досвід спорту аж ніяк не є гомогенним, він зітканий із фрагментів медіатрансляцій: збільшення, зміна фокусу з першого на другий план і навпаки, «трансфігурація» атлетового тіла монтажем, повторення, уповільнення, стопкадри... Та й сам аналітичний словник Ганса Ульриха Гумбрехта нараховує безліч слів і фраз, запозичених із медійного словника: коли ви на стадіоні, «навпроти ви бачите світ у заповільненій швидкості»; саме телетрансляція Олімпійських ігор «повернула» у спорт Пабла Моралеса, якому «телевізійний екран допоміг схопити» суть події; американському футболі, на думку Гумбрехта, притаманний «ефект стопкадру», і таких прикладів багато.

Медійний простір не заважає, а навпаки, сприяє «злиттю із тілом атлета». Перебування ж у густині натовпу аж ніяк не змушує забути про медійне представлення спортивної гри – всі досвіди записів чи прямих етерів ігор – навпаки, мобілізує уяву, що живиться телевізійними образами, «монтажуючи» їх у свій спосіб.

Нагадаю початок розмови: питання про те, чи можливо, аби тіло і розум переживали один і той самий досвід одночасно в нашу тотально медійну епоху. Для Гумбрехтової філософії *присутності* це, власне, безумовно. Я ж дозволю собі невеличке уточнення, бо принаймні одну умову я таки бачу: так, це можливо саме завдяки інтерактивності медій і технологій, завдяки потужній щоденній ін'єкції візуальної та аудіопродукції у наш досвід. Розлучені тіло і розум раннього модернізму пережили свій другий медовий місяць десятиліття тому. Саме із передчуттям цього поєднання пов'язаний страх Вальтера Беняміна, коли він замислюється про співпрацю кіна та ідеологій влади, коли саме «реальне» стане продуктом масмедій. Саме в цьому новому шлюбі тіла й розуму в медійну епоху бачить Маршал Мак-Люен «послання» про кардинальну зміну реєстрів досвіду. Саме про таке *становлення* нового тіла пише Жиль Дельоз. А численні можливості реальної зміни тіла, які відкрила пластична хірургія, – лише незначний ефект «підшкірних» і підсвідомих перетворень, які давно розпочалися.

Коли від наймолодшого віку кожен із нас тепер є «людиною з кіноапаратом», тоді (жодних метафор!) кожне око – це кіно-око. Мінус очуднення. □

Володимир Маслійчук Провінція на перехресті культур

Дослідження з історії Слобідської
України XVII–XIX століть

Харків: Харківський приватний музей
міської садиби, 2007

До книжки зібрано низку написаних у 1999–2005 роках нетривіальних розвідок, присвячених історії Слобожанщини XVII–XIX століть. Розподілені за тематичними блоками («Міжетнічні та міжкультурні взаємини», «Модернізація та традиція», «Персоналії та історіографія», «Жіноча історія», «Харків») п'ятнадцять сюжетів скорше не читаються, а сприймаються через вдивляння: авторові вдалося зробити сухий історіографічний матеріал напрочуд захопливим.

Залучення елементів соціологічної теорії до описування та пояснення взаємодії модерних практик, що їх упроваджував російський імперський уряд, з українськими звичаєвими традиціями творить доволі цікаву картину соціальної історії «суспільства прикордоння», яке існувало у Слобідській Україні. Плідними для розуміння особливостей міжетнічних стосунків на порубіжжі та наслідків реформувань, які здійснював тоді російський уряд, видаються, зокрема, матеріали про міжетнічні взаємини в Острогозькій провінції (створеній на основі Острогозького козацького полку), прагнення козацької старшини здобути шляхетський статус, а також реформування слобідських полків у 1733–1735 роках у процесі зіткнення «старого звичаю» та новітніх практик «російської моделі модернізації», авторства Олексія Шаховського.